आचार्य चतुर्थसत्रार्द्धः

पञ्चम-पत्रम्

1.ऋग्वेदस्य विषय विवेचनं कुरुत?

ऋग्वेदस्य विषय-विवेचनम्

ऋग्वेदो धार्मिकस्तोत्राणामेको महान् विशालो निधिः । तत्र बहुभिर्भिन्न-भिन्नै ऋषिभिः सुललितैः भावभव्यैः शब्दैर्विभिन्ना देवताः सादरं स्तुताः सन्ति । पूर्वमेव कथितं यद् द्वितीयमण्डलादारभ्य सप्तममण्डलपर्यन्तम् एकैव विशिष्ट-कुलस्य ऋषीणां प्रार्थना सङ्कलिताऽस्ति । अष्टममण्डलेऽधिकतराः मन्त्राः कण्व-ऋषिणा सह सम्बद्धोऽस्ति । नवममण्डले पवमानस्य अर्थात् सोमस्य विषये विभिन्नैः ऋषिकुलैः मन्त्राणां सङ्ग्रहोऽस्ति । ऋग्वेदीयदेवतासु त्रयो देवाः स्व-वैशिष्टयेन नितान्तप्रसिद्धाः सन्ति । यास्को वदति यत् देवतासु काश्चन पृथवी-स्थानीयाः, काश्चन अन्तरिक्षस्थानीयाः, काश्चन द्युस्थानीयाः सन्ति । पृथिवी-स्थानीयदेवतासु अग्निदेवता, अन्तरिक्षस्थानीयासु इन्द्रदेवता, द्युस्थानीयासु सूर्यवरुणप्रभृतिदेवताः सन्ति महीयस्यः । **'तिस्र एव देवता इति नैरुक्ताः । अग्निः पृथिवीस्थानः, वायुर्वेन्द्रो वाऽन्तरिक्षस्थानः, सूर्यो द्युस्थानः'** (नि० ७-५) । अग्नये सर्वाधिका ऋचः सन्ति । विजयप्रदातृत्वेनेन्द्रः सर्वाधिकैरोजस्विभिः तथा वीररसमण्डितैर्मन्त्रैः संस्तुतोऽस्ति । वरुणस्तु कर्मफलदातृत्वेन परमेश्वरस्य विशिष्टरूपेण चित्रितोऽस्ति । सर्वोच्चोदात्तभावनामण्डिता ऋचः वरुणविषये एव समुपलब्धाः भवन्ति । देवीषु उषायाः स्थानमग्रगण्यमस्ति । सर्वाधिक-कवित्वमण्डिताः, प्रतिभाशालिन्यः, सौन्दर्याभिव्यञ्जकाः ऋचः उषादेव्या विषये एव समुपलब्धाः भवन्ति । यथा—

'अभ्रावेव पुंस एति गर्त्ता रुगिव सनये धनानाम् ।
जायेव पत्य उशती सुवासा ह्रस्वेव निरीणीते अप्सः ॥'

× × ×

'कन्येव तन्वा शासदाना एषिदेवि देवभिपक्षमाणम् ।
सरमयमाना युवतीपुरस्तादानिर्वशांसि कृणुषे विभाति ॥'

(ऋ० १ । २३ । १० ।)

एतदतिरिक्ताः संस्तुताः देवताः—सविता-पूषा-मित्र-विष्णु-रुद्र-मरुत्-पर्जन्य-प्रभृतयः सन्ति ।

2.ऋग्वेदस्य दानस्तुति विषये लिखत?

दानस्तुतिः—

ऋग्वेदस्य सूक्तेषु 'दानस्तुतिः' नाम्नाः कतिपया मन्त्रा मिलन्ति । कात्यायनस्य 'ऋक्सर्वानुक्रमण्यां केवलं द्वाविंशतिःसूक्तेषु दानस्तुतीनाम् उल्लेखो वर्त्तते । किञ्चाधुनिकशोधदृष्टया अष्टाषष्टिःसूक्तेषु दानस्तुतीनां वर्णनमस्ति । अस्मिन् विषये 'हिन्दी-साहित्य-सम्मेलन'-प्रयागद्वारा प्रकाशिते ओझा-अभिनन्दन-ग्रन्थे मणिलालस्य निबन्धः दर्शनीयोऽस्ति । ऋग्वेदस्य ८।३।२१-२४ मन्त्रस्य देवता सर्वानुक्रमण्यां पाकस्थामाकौरयाणस्य दानस्तुतिः कथिता । किञ्च निघण्टु-निरुक्तादिग्रन्थानुशीलनेन ज्ञातो भवति कौरयाणपदस्य यास्केन कृतोऽर्थः कृतयानो भवति । दुर्गाचार्यस्य सम्मतौ अस्मिन् मन्त्रे 'यान'स्य स्तुतिरस्ति दानस्य नास्ति । शौनकमतेन पाकस्थामाशब्दोऽपि व्यक्तिवाचको नास्ति अपितु विशेषण-पदमिदमस्ति (बृहद्देवता ६ । ४५) । स्कन्दमाहेश्वरस्य व्याख्यानुसारेण पाक-स्थामाशब्दस्यार्थो भवति—महाप्राणः अथवा महाबलवानिति—'**पाकस्थामा-लोके स्थामशब्दः प्राणे प्रसिद्धः । पाकः परिपक्वो महान् स्थामा यस्मै स पाक-स्थामा महाप्राणश्चेत्यर्थः** (स्कन्दमाहेश्वरस्य व्याख्या) ।

जैमिनिसूत्रस्थ-गुणवादस्य (मी० सू० १ । २ । १०) शबरभाष्यं भारतीय-सिद्धान्तस्य कुञ्जिकाऽस्ति । तस्य स्पष्टकथनमस्ति यत् समस्तमाख्यानमिद-मसत्यमस्ति । आख्यानेषु द्वे वार्त्ते स्तः—वृत्तान्तज्ञानं तथा प्ररोचना । वृत्तान्त-ज्ञानं विधौ न तु प्रवर्त्तकोऽस्ति न निवर्त्तक एव । फलतस्तत्तु प्रयोजनाभावाद् अनपेक्षितोऽस्ति । प्रीत्याकार्ये प्रवृत्तिर्भवति द्वेषान्निवृत्तिः । आख्यानेष्वेतावदेवां-शस्य विवक्षा वर्त्तते । यथा—

'अस्मद्वृत्तान्तान्वाख्यानं स्तुत्यर्थेन । ···· ···· तत्र वृत्तान्तान्वाख्यानं न प्रवर्त्तकम्, न निवर्त्तकञ्चेति प्रयोजनाभावात् । अनर्थकमित्यविवक्षितं प्ररोचनया तु प्रवर्त्तते इति द्वेषान्निवर्त्तते इति तयोर्विवक्षा ।'

सामान्यदानस्तुतिप्रतिपादकमेकं भव्यं सूक्तमस्ति । सूक्तेऽस्मिन् दान-महिम्नि ओजस्विवर्णनमेकमस्ति । यो व्यक्तिः निजधनं स्वहितायैव नियोजयति सो हि पापं भक्षयति—

'मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः सत्यं ब्रवीमि वध इत् स तस्य ।
नार्यमणं पुष्यति नो सखायं केवलाघो भवति केवलादी ।।'

(तैत्ति० ब्रा० २।८।८।३ एवं निरु० ७ द्रष्टव्यम् ।)

वस्तुतः नास्त्यसौमित्रमस्ति यः स्वसख्यै जनाय च दानं न ददाति । एवं-विधजनाद् दूरगमनमेव श्रेयस्करं भवति । तस्मै जनाय गृहन्न भवति । तं जनं पोषणकर्त्तुः कस्याप्यपरिचितस्य जनस्यैव शरणं गन्तव्यम् । यथा—

'न स सखा यो न ददाति सख्यै स चाभुवे स च मानायषित्वः ।
अपास्मात् प्रेयान् न तदोको अस्ति पृणन्तमन्यमरणं चिदिच्छेत् ।।'

'केवलाघो भवति केवलादी' अयं हि त्यागमूलकवैदिकसंस्कृतेः महामन्त्रो-ऽस्ति । अस्यैव तत्त्वस्य वर्णनं स्मृतिग्रन्थेषु पर्याप्तमात्रायां मिलति । अस्मिन् सन्दर्भेऽक्षरशोऽनुवादरूपेण गीतायाः श्लोकमिदं द्रष्टव्यम्—

'यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ।।' (गीता० ३।१३)

3.ऋग्वेदस्य दार्शनिकसूक्तस्य नामानि लिखत?

दार्शनिकसूक्तानि

ऋग्वेदस्य दशममण्डले दर्शनप्रधानानि नासदीयसूक्त-(१०।१२९)पुरुष-सूक्त-(१०।९०)हिरण्यगर्भसूक्त-(१०।१२१)वाक्सूक्तप्रभृतीनि सूक्तानि सन्ति । सूक्तान्येतानि दार्शनिकदृष्टचा यथा गम्भीराणि सन्ति तथैव प्रातिभानुभूतिदृष्ट्याऽतीव रमणीया, अभिनवकल्पनादृष्टयाऽपि च नितान्तानि प्रसिद्धानि सन्ति । नासदीयसूक्त-विषये विज्ञालोचकानां मतमस्ति, यदीदं सूक्तं ऋग्वेदीय-ऋषीणामलौकिकचिन्तनधारायाः मौलिक-परिचायकमस्ति । जगतः प्रारम्भिक-स्थित्या वर्णनं कुर्वन्नस्य सूक्तस्य ऋषिः कथयति—सृष्टयाः आरम्भकाले न तु असदासीन्नै 'सत्' एव । न दिनमासीत् नैव निशेति, सृष्टयाः अभिव्यञ्जकं किमपि चिह्नमपि तदा नासीत् । सर्वप्रथमः कामः समुत्पन्नोऽभवत् । कामः अर्थात् सङ्कल्प एवासीत् । अस्यैव कामस्याभिव्यक्तिः सृष्टयाः विभिन्नस्तरेषु प्रतिफलितोऽभवत् । तदा एक एव तत्त्वमासीत्, यत् विनावातं श्वासग्रहणमकरोत् तथा निजस्वाभाविकशक्त्या जीवितमासीत् ।

'अनीदवातं स्वधया तदेकम् ।
तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनास ।।' (ऋ० १०।१२९।२)

प्रातिभानुभूत्याः उपरि अद्वैततत्त्वस्य प्रतिष्ठा एवास्य गम्भीरमन्त्रस्य गूढ-रहस्यमस्ति ।

4.यजुर्वेदस्य विषयविवेचनं कुरुत?

बृहदा० उ० अ० २।४)।

विषयविवेचनम्

(1) शुक्लयजुर्वेदस्य मन्त्रसंहिता वाजसनेयीसंहितानाम्ना विख्याताऽस्ति । अस्य चत्वारिंशदध्यायेषु अन्तिमाः पञ्चदशाध्यायाः खिलरूपेण प्रसिद्धेः कारणात् अवान्तरयुगीया मन्यन्ते ।

प्रारम्भिकयोर्द्वयोरध्याययोः दर्शपौर्णमासनाम्नेष्टिसम्बद्धमन्त्राणां वर्णनमस्ति । तृतीयाध्याये अग्निहोत्राय चातुर्मास्याय च यज्ञायोपयोगिनः मन्त्राणां विवरणमस्ति । चतुर्थाध्यायादारभ्य अष्टमाध्यायपर्यन्तं सोमयागानां वर्णनमस्ति । अस्मिन्नध्याये अग्निष्टोमस्य प्रकृतियागत्वेन नितान्तं विस्तृतविवरणमस्ति । अग्निष्टोमे सोमस्योपलखण्डेन कुट्टनं कृत्वा रसक्षरणमकारयत् । तेन हि प्रातः, मध्याह्ने सायंकाले चाग्नौ हवनं भवति । अस्यैव 'सवनमि'त्यभिधानमस्ति । सवनमिदं समयानुसारेण विभिन्ननाम्ना विख्यातमस्ति । दिनमात्रमेव समाप्य सवनम् 'एकाहः' इति कथ्यते । सोमयागे वाजपेययागः अन्यतमोऽस्ति । राज्ञः अभिषेककाले राजसूययज्ञो भवति । यज्ञेऽस्मिन् द्यूतक्रीडा-अस्त्रक्रीडाप्रभृतयः राजन्योचितविभिन्नक्रियाकलापानां विधानं भवति । नवम एवं दशमाध्यायेऽनेन यज्ञेनैव सम्बद्धानां मन्त्राणां सङ्कलनमस्ति । तदनन्तरमेकादशाध्यायादारभ्य अष्टादशाध्यायपर्यन्तम् अग्निचयनं भवति । अर्थात् यज्ञीयहोमाग्निहेतवे वेदनिर्माणस्य वर्णनं विस्तरेण कृतमस्ति । वेद्या रचना १०८०० इष्टिकाभ्यो भवति । इष्टिकेयं विशिष्टस्थानादेव समानीता भवति ।

वेद्याः आकृतिः पतत्रप्रसारित पक्षी इव भवति । ब्राह्मणमन्त्रेषु वेद्याः तथा तासाम् इष्टिकानाम् आध्यात्मिकरूपस्य व्याख्यानमतीवमार्मिकतया कृतमस्ति । षोडशाध्याये शतरुद्रीयहोमस्य प्रसङ्गमस्ति । अस्मिन् अध्याये रुद्रस्य कल्पनायाः साङ्गोपाङ्गविवेचनमस्ति । वैदिकेष्वेव रुद्राध्यायः अतीवोपयोगित्वेन नितान्तं प्रख्यातोऽस्ति । अष्टादशाध्याये वसोर्धारासम्बन्धी मन्त्रः निर्दिष्टोऽस्ति । तदनन्तरं त्रिष्वध्यायेपु (१९-२१ अ०) सौत्रामणि-यज्ञस्य विधानमस्ति । जनश्रुतिरस्ति—यदधिकसोमपानेनेन्द्रः रुग्णोऽभवत् । अस्य रोगस्य चिकित्सा स्वर्वैद्येन कृताऽनेनैव यज्ञेन । राज्यच्युतनृपाय, पशुकाम-यजमानाय, सोमरसानुकूलतया पराङ्मुखजनाय चास्यैव यज्ञस्यानुष्ठानं विहितम् । अस्याः प्रक्रियायाः संक्षिप्तं विवरणमूनर्विंशत्यध्यायस्य महीधरभाष्यस्य प्रारम्भे समुपलब्धमस्ति । सोत्रामणियज्ञे सोमरसेन सह सुरापानस्याऽपि विधानं वर्त्तते (**सौत्रामण्यां सुरां पिबेत्**) ।

द्वाविंशत्यध्यायादारभ्य पञ्चविंशत्यध्यायपर्यन्तमश्वमेधयज्ञस्य विशिष्ट-मन्त्राणां निर्देशोऽस्ति । अश्वमेधयज्ञस्तु सार्वभौमाधिपत्यस्याभिलाषी सम्राजे विहितोऽस्ति । अस्य यज्ञस्य साङ्गोपाङ्गवर्णनं शतपथब्राह्मणस्य त्रयोदशकाण्डे तथा कात्यायनश्रौतसूत्रस्य विंशत्यध्याये चास्ति । षड्विंशत्यध्यायादारभ्य ऊनत्रिंशदध्यायपर्यन्तं खिलमन्त्राणां सङ्कलनमस्ति । त्रिंशदध्याये पुरुषमेधस्य वर्णनमस्ति, यस्मिन् चतुरशीत्यधिकशतपदार्थानामालम्भनस्य निर्देशोऽस्ति । आलम्भनोऽयं यथार्थतः आलम्भनः न भूत्वा प्रतीकरूपेणोल्लिखितोऽस्ति । भारत-वर्षे कदापि पुरुषमेधो नाभवत् । केवलोऽयं काल्पनिकयज्ञोऽस्ति । अस्मिन् यज्ञे पुरुषस्य नानाप्रतिनिधिभूतवस्तुहेतवे विभिन्नपदार्थेषु दानस्य विधानमासीत् । यथा—नृत्तनिमित्ताय सूतस्य, गीतनिमित्ताय शैलूषस्य, धर्माय समाचारस्य चालम्भनविधिरस्ति । अस्मिन्नध्याये तात्कालिकस्य प्रचलितस्य व्यवसायस्य, वृत्तेस्तथा कलाकौशलस्य चाऽपि यत्किञ्चित् परिचयः प्राप्तो भवति । एकत्रिंश-दध्याये प्रसिद्धपुरुषसूक्तमस्ति, यस्मिन्नृग्वेदापेक्षया षड्मन्त्रा अधिकाः सन्ति । द्वात्रिंशत् तथा त्रयस्त्रिंशदध्याये सर्वमेधस्य मन्त्रः उल्लिखितोऽस्ति । द्वात्रिंश-दध्यायस्यारम्भे हिरण्यगर्भसूक्तस्याऽपि कतिपयमन्त्राः समुद्धृताः सन्ति । चतुस्त्रिंशदध्यायस्य प्रारम्भे षड्मन्त्राणां 'शिवसङ्कल्प उपनिषद्' (तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु) नितान्तोपादेयोऽस्ति ।

> 'सुषारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्
> नेनीयतेऽभीशुभिर्वाजिन इव
> हृत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं
> तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु ॥' (यजुः ३४।६)

पञ्चत्रिंशदध्याये पितृमेधयज्ञसम्बन्धिमन्त्राणां सङ्कलनमस्ति । षट्त्रिंशद-ध्यायादारभ्याष्टात्रिंशदध्यायपर्यन्तं प्रवर्ग्ययागस्य विशदं वर्णनमस्ति । अन्तिमा-ध्याये ईशावास्योपनिषदस्ति । उपनिषत्सु लघुकाशिकेयमुपनिषद् आदिमोप-निषदस्ति, यतो ह्यन्योपनिषत् संहिताया भागो नास्ति । उपनिषद्ग्रन्थेषु अस्य ग्रन्थस्य प्राथम्यस्येदमेव कारणमस्ति । अस्याः संहिताया आदित्येन सह घनिष्ठ-सम्बन्धस्यापि सूचनाऽप्यस्या एवान्तिममन्त्रेण मिलति—

> 'हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।
> योसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम् ॥' (ईशावा० ४०।१७)

5.सामवेदसंहितायाःसंक्षेपेण परिचयो देयः?

सामवेदस्य द्वौ प्रधानौ भागौ स्तः—आर्चिकस्तथा गानम्। आर्चिकस्य शाब्दिकार्थोऽस्ति—ऋक्-समूहः। सोऽपि द्विधा विभज्यते—पूर्वार्चिकमुत्तरार्चिकञ्चेति। पूर्वार्चिकमेव छन्दः, छन्दसी, छन्दसिका चेति त्रिभिरपि नामभिरभिधीयते। विषयानुसारं पूर्वार्चिकं चतुर्षु भागेषु विभज्यते—आग्नेयपर्व (अग्निसम्बन्धिनीभिर्ऋग्भिरुपेतम्), ऐन्द्रपर्व (इन्द्रसम्बन्धिनीभिर्ऋग्भिर्युतम्), पवमानपर्व (सोमविषयकम्), आरण्यकञ्चेति। पूर्वार्चिके षट् प्रपाठकाः अथवा अध्यायाः सन्ति। प्रतिप्रपाठकं द्वौ अर्द्धौ वा खण्डौ स्तस्तथा प्रतिखण्डं एकदशतिः प्रतिदशत्यां ऋचः सन्ति। प्रथमाध्यायादारभ्य पञ्चमाध्यायपर्यन्तस्य ऋचस्तु 'सामगान' नाम्ना ख्याताः सन्ति, किञ्च षष्ठाध्यायस्य ऋचः अरण्ये एव गायन्ति। अतोऽत्रासां ऋचः एकत्र सङ्ग्रहोऽस्ति। अस्यान्ते परिशिष्टरूपेण 'महानाम्नी' इत्याख्याः दशऋचः सन्ति। अनेन प्रकारेण पूर्वार्चिके मन्त्राणां संख्या पञ्चाशदधिकषट्शतं (६५०) अस्ति।

उत्तरार्चिकं तु अनुष्ठाननिर्देशकम्। तस्य बहवो विभागाः—दशरात्रम्, संवत्सरम्, ऐकाहम्, अहीनम्, सत्रम्, प्रायश्चित्तम्, क्षुद्रञ्चेति प्रमुखास्तत्र भेदाः सन्ति। अस्मिन्नुत्तरार्चिके नवप्रपाठकाः सन्ति। प्रथमपञ्चप्रपाठकेषु द्वौ द्वौ भागौ स्तः, यौ प्रपाठकार्द्धनाम्ना ख्यातौ स्तः, किञ्चान्तिमचतुर्षु प्रपाठकेषु त्रयस्त्रयोऽर्द्धाः सन्ति। राणायणीयशाखानुसारोऽयमस्ति भेदः। उत्तरार्चिकस्य समग्रमन्त्राणां संख्या (१२२५) पञ्चविंशत्यधिकद्वादशशतमस्ति। अतरुभयोर्चिकयोः सम्मिलितानां मन्त्राणां संख्या (१८७५) पञ्चसप्तत्यधिकाष्टादशशतमस्ति।

6.सामविभाग: वर्णयत?

सामगानस्य पद्धतिरतीव कठिनाऽस्ति । तस्य यथार्थज्ञानाय सूक्ष्माध्ययनस्यावश्यकता वरीवर्त्ति । सामान्यतया सामगानस्य पञ्चविभागाः भवन्ति ।

(१) प्रस्तावः—मन्त्रस्य प्रारम्भिकभागोऽयं भवति । प्रस्तावोऽयं 'हुँ'-शब्दात् प्रारम्भो भवति । प्रस्तोतानामकः ऋत्विग् अस्य गानं करोति ।

(२) उद्गीथः—साम्न प्रधानः ऋत्विक् उद्गाता एनं गायति । अस्यारम्भः 'ॐ'-शब्दात् भवति ।

(३) प्रतीहारः—प्रतीहारशब्दस्यार्थो भवति सङ्कलनकर्त्ता, प्रतिहर्त्तानामकः ऋत्विगेनं गायति । अस्य यदा कदा खण्डद्वयमपि भवति ।

(४) उपद्रवः—यमुद्गाता गायति तदेवोपद्रवः ।

(५) निधनः—प्रस्तोता-उद्गाता-प्रतिहर्त्ता त्रयो मिलित्वैव अस्य गानं कुर्वन्ति । उदाहरणार्थं सामवेदस्य प्रथमोऽयं मन्त्रः—

'अग्न आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये । निहोता सत्सि बर्हिषि ।'

अस्य मन्त्रस्योपरि यस्य सामस्य गानं भविष्यति तस्य निम्नलिखितानि पञ्चानाङ्गानि भवन्ति—

(१) हुँ ओग्नाई (प्रस्तावः) ।
(२) ओम् आयाहि वीतये गृणानो हव्यदातये (उद्गीथः) । (2)
(३) नि ह्रोता सत्सि बर्हिषि ओम् (प्रतिहारः) ।
अस्य प्रतिहारस्याऽपि द्वौ भेदौ स्तः ।
(४) नि होता सत्सिव (उपद्रवः) ।
(५) र्हिषि ओम् (निधनः) ।

अस्य साम्नः यदा वारत्रयं गानं भवति तदा तं स्तोमः कथ्यते । साम-गायनाय कर्हिचित् स्वरं विकृतं परिवर्तितं च करणीयं भवति । यथा पूर्वमन्त्रस्य 'अग्न' गायने परिवर्त्तितरूप—'ओग्नाई' भवति । गायने स्वरपूर्त्यर्थं यदा कदा निरर्थकं पदमपि सङ्कलितं भवति । यथा—औ, हौ, वा, हा इत्यादि । एताः स्तोमाः भवन्ति ।

छान्दोग्योपनिषदनुसारेण सप्तविधं साम भवति । यथा—(१) हिङ्कारः, (२) प्रस्तावः, (३) आदिः, (४) उद्गीथः, (५) प्रतिहारः, (६) उपद्रवः, (७) निधनश्चेति । उपरि निर्दिष्ट पञ्चविधसामस्यैवावान्तरभेदकरणेन एतेषां सप्तविधसामानामुत्पत्तिर्भवति ।

गानम्

गीतमस्यपर्कम्—

ओग्नाई । आया ही ऽ ३ । वो इ तो या ऽ २ ३ । तोया ऽ २ इ । गृणा-नो ह । व्यदातो या ऽ २ ३ । तो या ५२ इ । ना इ हो ता सा ऽ २ ३ । त्सा ऽ २ ३ । वा ऽ २ ३, ४ औ हो वा । हो ऽ २ ३ ४ षी ॥ १ ।

7.अथर्ववेदस्य शाखा विषये लिखत?

पस्पशाह्निके 'नवधाऽऽथर्वणो वेदः' इति लिखित्वा पतञ्जलिना अथर्ववेदस्य नवशाखाः कथिताः। पुराणानुसारेण वेदव्यासमहोदयः यं शिष्यमथर्वस्याध्यापनमकरोत् तस्य नाम सुमन्तुः आसीत् (श्रीमद्भागवते १२।७।१-३; वायुपुराणे ६१।४९-५३, विष्णुपुराणे ३।६।९-१३)। भागवतेऽस्य चर्चाऽस्ति—सुमन्तुः अभिचारप्रधानवेदस्य मुख्यप्रचारकः आसीत्। तेनासौ 'दारुणमुनिः' इत्युपाधिना विभूषित आसीत्। अथर्ववेदस्य शाखानां विस्तारः पुराणेषु वर्णितः अस्ति। किञ्च भागवते (१२।७।१) कबन्धस्य नाम निर्दिष्टः नास्ति। अस्मिन् पुराणे सुमन्तोरेव द्वौ शिष्यौ कथितौ—पथ्यो वेददर्शश्चेति। विष्णुपुराणेऽपि शिष्यद्वयस्य चर्चाऽस्ति किन्तु वेददर्शस्य स्थाने 'देवदर्श' इति नाम अस्ति। उभयोर्मध्ये इदं देवदर्शनाम एव प्रामाणिकं प्रतीतं भवति। यतः आथर्वणमहानारायणोपनिषद् स्वात्मानं देवदर्शी नाम्नाऽथर्वशाखया सह सम्बद्धं स्वीकरोति। फलतः 'देवदर्शः' किंवा 'देवदर्शी' इत्येव नामोपयुक्तं प्रतीतं भवति। विष्णुपुराणानुसारेण पथ्यस्य त्रयाणां शिष्याणां नाम क्रमशः जाबालिः, कुमुदादिस्तथा शौनक इत्यासीत्। प्रमाणान्तरानुसारेण पथ्यस्य त्रयः शिष्या आसन्—जाजलिः, कुमुदः शौनकश्च। देवदर्शस्य चत्वारः शिष्या आसन्। ते च मोदः, ब्रह्मवलिः, पिप्पलादः, शौष्कायणिः, अथवा शौक्लायनिः। एषु शौनकस्य शिष्यः बभ्रुस्तथा सैन्धवायनः कथितः। एभिः मुनिभिरथर्ववेदस्य विशेषप्रचारः सम्पन्नोऽभवत्। प्रपञ्चहृदय-चरणव्यूह-सायणभाष्यादीनाम् उपोद्घातेषु यद्यपि शाखानां सङ्ख्या अभिन्ना तथापि एतेषु नामसु महती भिन्नता दृग्गोचरीभवति। एतेषां तुलनां कृते सति निम्नलिखितान्यभिधानानि भवन्ति—(१) पिप्पलादः, (२) स्तौदः, (३) मोदः, (४) शौनकीयः, (५) जाजलः, (६) जलदः, (७) ब्रह्मवदः, (८) देवदर्शः, (९) चारणवैद्यश्च। आस्वथर्ववेदनवशाखासु सम्प्रति शौनकपिप्पलादसमाख्ये द्वे एव शाखे प्राप्येते।

(१) पिप्पलादः

पिप्पलादमुनिरेको महानध्यात्मवेत्ता प्रतीतो भवति। स्वाध्यात्मविषयकसंशयनिवारणाभिप्रायेण सुकेशा-भरद्वाजादिषड् मुनीनां तस्य पार्श्वे आगमन-

स्योल्लेखो मिलति । तेन दत्तान्युत्तराण्यपि प्रश्नोपनिषदि सुरक्षितानि च सन्ति । पुरा अस्य संहितायाः विशेषा ख्यातिरासीत् । अस्य द्वौ ग्रन्थौ आस्ताम् । प्रपञ्च-हृदयस्य कथनमस्ति यत्—पिप्पलादशाखायाः मन्त्रसंहिता विंशतिःकाण्डेषु विभक्ताः सन्ति, तथा तस्याः ब्राह्मणेऽष्टाऽध्यायाः सन्ति । पिप्पलादसंहितायाः एका प्रतिः शारदालिप्यां कश्मीरे उपलब्धाऽभवत् । सा पाण्डुलिपिः कश्मीर-नृपतिना जर्मनविद्वांसं राथमहोदयमुपहारे प्रेषिताऽभवत् । एकोऽधिकोनविंशतितमे ख्रीष्टाब्दे तस्याः आलोकलेख्यं अमेरिकातः प्रकाशितोऽभवत् । महाभाष्या-नुसारेण—**"शन्नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये । शंयोरभिस्रवन्तु नः'** अथर्व-वेदस्य प्रथमोऽयं मन्त्रोऽस्ति, किञ्च सम्प्रति प्रचलितायां शौनकसंहितायां षष्ठ-सूक्तस्यायं प्रथमो मन्त्रोऽस्ति । गुणविष्णुना ज्ञातो भवति यदयं मन्त्रः पिप्प-लादशाखायाः आदिमो मन्त्रः आसीत् (**शन्नो देवी……अथर्ववेदादिमन्त्रोऽयं पिप्पलाददृष्टः'**—छान्दोग्यमन्त्रभाष्ये) । अनेनैव ज्ञातो भवति यद् महाभाष्य-काले अस्याः संहितायाः विशेषख्यातिरासीत् ।

(२) मौदः

महाभाष्ये (४।१।८६), शावरभाष्ये (१।१।३०) अस्य मौदमुनेरुल्लेखो मिलति । मौद-शाखा-विशेषज्ञः किंवा जलदशाखाविशेषज्ञः पुरोहितः यस्मिन् राष्ट्रे निवसति, तद्धि राष्ट्रं विनश्यति—

> **'पुरोधा जलदो यस्य मौदो वा स्यात् कदाचन ।**
> **अब्दाद् दशभ्यो मासेभ्यो राष्ट्रभ्रष्टं भविष्यति ॥'**

अनेनास्याः शाखायाः अल्पप्रचलनस्य बोधो भवति ।

(३) शौनकः

सम्प्रति प्रचलिताऽथर्वसंहिता गोपथब्राह्मणश्चास्यैव शाखाया वर्त्तेते । तौद-जाजल-ब्रह्मवद-देवदर्शादि तु नाममात्रैव ख्याताः सन्ति । अथर्वस्यान्तिमा शाखा चारणवैद्यानां विषये कौशिकसूत्रस्य व्याख्यातः (६।३७) इति अथर्वपरि-शिष्टादेव (२२।२) ज्ञातो भवति । वायुपुराणाद् ज्ञातो भवति यदस्यां शाखायां (६०२६) षड्विंशत्यधिकषट्सहस्रमन्त्रा आसन्, किञ्चाद्यावधीयं संहिता समुपलब्धा नास्ति ।

४.ब्राह्मणग्रन्थानां महत्त्वं लिखत?

ब्राह्मणग्रन्थेषु वर्णितानां यागानुष्ठानानां विशालं किञ्च सूक्ष्मस्वरूपम् अद्यतनीया आलोचका नगण्यदृष्टया पश्यन्ति, किञ्च तेषां भ्रान्तिरियमस्ति। किञ्च तानि स्वरूपाणि तु अतीतयुगस्य संरक्षितनिधिरेव सन्ति, नात्र लेशतोऽपि सन्देहस्यावकाशः। तद्वर्णनं तु वैदिकयुगस्य क्रियाकलापानां भव्यचित्रमेकं धर्ममीमांसकेभ्यः प्रस्तुतं करोति। परिस्थित्याः परिवर्त्तनेनावश्यमेवमिदं धूमिलमभवत्, किञ्च धार्मिकदृष्टया इदमुपादेयं सङ्ग्रहणीयं मननीयञ्चास्ति। भारतीयधर्मस्येतिहासे श्रौत्रविधानस्यैकः विचित्र-युग एवासीत्। तं युगं निजसौष्ठवेन पूर्णसौन्दर्येण सहोपस्थापनस्य श्रेय एतेषां ब्राह्मणग्रन्थानामेवास्ति। भक्तेरान्दोलनस्य व्यापकत्वेन वैदिककर्मकाण्डस्य सर्वत्र ह्रासोऽभवत्। श्रौतयज्ञविधानमद्यातीतस्यैकं स्मृतिमात्रमेवास्ति। वैदिकधर्मस्य कर्मकाण्डात् जनानामास्थासमाप्तप्रायाऽभवत्। फलतः न तु कुत्रापि श्रौतयागो भवति न चाप्यनुष्ठानस्य साक्षात्कर्त्तुमवसरः प्राप्तो भवति। इदमेव कारणमस्ति यदद्य ब्राह्मणानां क्रियाकलापस्य यथार्थज्ञानमेका विषमा समस्यैवास्ति।

ब्राह्मणग्रन्थानामनुशीलनेन ज्ञातो भवति यत्तस्मिन् काले यज्ञयागाद्यनुष्ठानविषये विद्वत्सु शास्त्रार्था अभवन्। तदैव मीमांसावच्छास्त्रस्योत्पत्तिरभूत्। अस्यैव मीमांसाशास्त्रस्य तर्कपद्धत्यनुसारेण यज्ञीयविषयाणां विमर्शो भवितुं शक्यते।

मीमांसक एवास्माकं प्रथमदार्शनिकोऽस्ति तथा मीमांसा एव प्रथमदर्शनम् । मीमांसा-पद-हेतवे न्यायशब्दस्य प्रयोगः अस्मादेव कारणात् समुपयुक्तः प्रतीतो भवति । ब्राह्मणग्रन्थेषु यज्ञीयविषयकमीमांसका विदुषः ब्रह्मवादिनः कथ्यन्ते । ताण्डचमहाब्राह्मणे—'एवं ब्रह्मवादिनो वदन्ति' (६।४।१५) एवमुक्त्वा कतिपयानां यज्ञीयसमस्यानां समाधानमपि मिलति । शतपथब्राह्मणे एवंविधानां ब्रह्मवादिनां मतस्य समीक्षा तथा तेषां 'नाम्नामप्युल्लेखो मिलति । उदाहरणार्थम्—दीक्षाग्रहणात् पूर्वदिने भोक्तव्यम्, न वेति प्रश्नमादाय सावयस आषाढनामकस्याचार्यस्य याज्ञवल्क्येन सह गम्भीरमीमांसा समुपलब्धा भवति (श० ब्रा० १।१।१।७-१०) । आषाढाचार्यस्य मते अनशनमेव व्रतमासीत्, किञ्च याज्ञवल्क्यमते भोजनं करणीयमासीत् । 'मीमांसान्ते' अस्य क्रियापदस्य तथा 'मीमांसा' इव संज्ञापदस्य प्रयोगः ब्राह्मणग्रन्थे बहुलतया मिलन्ति—**'उत्सृज्यां नोत्सृज्यामिति मीमांसान्ते ब्रह्मवादिन इत्याहुः उत्सृज्यामेवेति'** (तै० सं० ७।५।७।१), **'ब्राह्मणं पात्रे न मीमांसेत'** (ता० ६।५।९), **'उदिते होतव्यमनुदिते होतव्यमिति मीमांसान्ते'** (कौषी० ब्रा० २।९) ।

अनेन प्रकारेण ब्राह्मणग्रन्थानामनुशीलनं बहुविधसिद्धान्तं प्रति अस्माकं ध्यानाकृष्टं करोति । तद्यथा—

(क) बहुविधानुष्ठानानां याज्ञिकस्वरूपाणाञ्चेतिहासस्य पूर्णपरिचयं ददाति । ब्राह्मणेषु यज्ञः वैज्ञानिकसंस्था इवास्माकं सम्मुखे आयाति ।

(ख) वयं तैर्निर्वचनैः परिचितो भवामः यो निरुक्तस्य निरुक्तीनामाधार इवास्ते ।

(ग) तेषां सुष्ठु आख्यानानां मूलरूपेणापि वयं परिचिता भवामः, येषां विकासः अवान्तरकालिकेषु पौराणिकग्रन्थेषु विशिष्टरूपेण अभवत् ।

(घ) कर्ममीमांसायारुत्थानस्यारम्भस्य च रूपं विज्ञातुं ब्राह्मणग्रन्थाः पूर्वपीठिकायाः कार्यं कुर्वन्ति । ब्राह्मणाध्ययनेन बहुविध-शास्त्राणामुदयस्य कथां ज्ञातुं शक्यते । यज्ञीयावश्यकता-सम्पूत्यर्थं शास्त्रमिदमाविर्भूय स्वविकासस्य कथा सार्वभौमक्षेत्रेऽपि कथं केन प्रकारेण वा सृजति ? स्वयमेव ब्राह्मणग्रन्थमाध्यमेन कथयति ।

9.आरण्यकस्य सामान्यपरिचयो देय:?

आरण्यकोपनिषदौ ब्राह्मणानां परिशिष्ट-ग्रन्थ इव स्तः । एतेषु ग्रन्थेषु ब्राह्मणग्रन्थानामिव सामान्यप्रतिपाद्यविषयेभ्योभिन्नविषयाणां प्रतिपादनं सर्वत्र विद्यमानं प्राप्यते । सायणाचार्यसम्मतौ ग्रन्थस्यास्यारण्ये पाठ्यत्वेन 'आरण्यकम्' इति नामकरणं सार्थमेवेति । यथा—

'अरण्याध्ययनादेतद् आरण्यकमितीर्यते ।
अरण्ये तदधीयीतेत्येवं वाक्यं प्रवक्ष्यते ।।'

(तै० आ० भा०, श्लो० ६)

एतेषां ग्रन्थानां मननस्थानमरण्यस्यैकान्तशान्तवातावरणमेवोपयुक्तमासीत् । ग्रामाभ्यन्तरेऽस्याध्ययनं कदापि लाभप्रदमुचितश्चोपादेयं नासीत् । आरण्यकस्य मुख्यप्रतिपाद्यविषयः न केवलं यज्ञ एवास्ति, प्रत्युत यज्ञ-यागाद्यभ्यन्तरे विद्यमानस्याध्यात्मिकतथ्यस्य मीमांसाप्यस्ति । यज्ञीयानुष्ठानेन सह तदनन्तर्गतदार्शनिकविचारोऽप्यस्य मुख्यविषयोऽस्ति । संहिता-मन्त्रेषु यस्या विद्यायाः सङ्केतमात्रमेवोपलब्धं भवति तस्या विश्लेषणश्चात्रास्ति ।

आरण्यकस्य महत्त्वं सर्वत्र स्वीकृतमस्ति । महाभारतस्य कथनमस्ति यदौषधिभ्यो यथाऽमृतमुद्धृतं तथैव वेदेभ्यः सारं समुद्धृत्यारण्यकं प्रणीतम् । यथा—

'आरण्यकञ्च वेदेभ्य ओषधिभ्योऽमृतं यथा ।'

(महाभा० १।२६५)

मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदस्य यस्मिन्नंशे प्राणविद्यायाः प्रतीकोपासनायाश्च विषयस्य वर्णनमस्ति तदेवांशः आरण्यकं कथ्यते । आरण्यकमपि ब्राह्मणस्यैवांशोऽस्ति । तस्य विशिष्टताप्रदर्शनाय 'रहस्यब्राह्मणम्' इति नाम्ना ख्यातोऽस्ति । निरुक्तस्य टीकायां (१।४) दुर्गाचार्येण 'ऐतरेयके रहस्यब्राह्मणम्' इति कथयित्वा ऐतरेयारण्यकस्योद्धरणं दत्तम् (२।२।१) । अनेन रहस्यब्राह्मणारण्यकयोरेकतायाः सिद्धिर्भवति । आरण्यकस्य नामान्तरं रहस्यमप्यस्ति, (गोपथ० ब्रा० २।१०) । अस्य कारणमिदं प्रतीतो भवति यदारण्यकं यज्ञीयगूढरहस्यस्य प्रतिपादनं करोति तथा कर्मकाण्डस्य दार्शनिकव्याख्याऽपि प्रस्तौति । मुख्यतः ब्रह्मविद्यारहस्यशब्देनाभिहिताऽस्ति । विषयविवेचनस्य दृष्ट्याऽरण्यकोपनिषदोः साम्यमस्ति । अतो बृहदारण्यकादिग्रन्थाः उपनिषच्छब्देनापि व्यपदिश्यन्ते । किञ्च वर्णनविषयसाम्यत्वेनाऽपि तयोर्मध्ये किञ्चित् पार्थक्यमपि परिलक्ष्यते । आरण्यकस्य मुख्यविषयः प्राणविद्या तथा प्रतीको-

पासनाऽस्ति । उपनिषदां वर्ण्यविषयः निर्गुणब्रह्मणः प्राप्त्युपाय एवाऽस्ति । सत्यपि
भेदावगमे यत्किञ्चित् पार्थक्यमस्ति तेनैव हि द्वावपि ग्रन्थौ रहस्यग्रन्थौ स्तः ।

10.उपनिषत्साहित्यस्य परिचयो देय:?

(1) उपनिषदः पराविद्येति पदेन व्यपदिश्यन्ते । वेदान्ता उपनिषद् इत्याख्यायन्ते । उपनिषच्छब्दस्य रहस्यमर्थः, अध्यात्मविद्यारहस्यप्रतिपादका वेदभागा उपनिषदः कथ्यन्ते । तासु महर्षय आध्यात्मिकया विद्ययागूढतमानां रहस्याणां विशदतया विचारं कुर्वाणाः प्राप्यन्ते । भारतीयदर्शनसाहित्ये सन्ति त्रयः प्रस्थानग्रन्थाः । ते वेदानवलम्बमाना मानवजीवनस्य चरमं लक्ष्यं तत्प्राप्तिसाधनञ्चोपदिशन्ति । भारतीयविचारशास्त्रस्य श्रेष्ठोपजीव्यग्रन्थत्वादुपनिषदः प्रस्थानत्रय्यां प्रथमप्रस्थानत्वेन-गृह्यन्ते । श्रीमद्भगवद्गीता द्वितीयं प्रस्थानमिति कथ्यते । गीताया द्वितीयप्रस्थानत्वमधः स्थितेन श्लोकेन स्पष्टमेव प्रकटीक्रियते—

'सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ।।'

बादरायणव्यासप्रणीतं ब्रह्मसूत्रं तृतीयप्रस्थानमस्ति । तत्राऽऽपाततो विरोधिभूतानामुपनिषद्वाक्यानां समन्वयस्तथा कृतो येन ज्ञातं स्यात् तेषां सर्वेषामपि वाक्यानां ब्रह्मनिष्ठत्वमथ च तत्र तार्किकाणां युक्तयोऽपि प्राबल्येन निराकृताः सन्ति । भारतीया वैदिकधर्मग्रन्था दर्शनानि च इमामेव प्रस्थानत्रयीमवलम्बन्ति। उपनिषदां गीताब्रह्मसूत्रयोराश्रयप्रदायिनीत्वात् ताः सन्ति महनीयतमाः ।

उप-नि-पूर्वकस्य विशरणगत्यवसादनार्थकस्य 'षद्लृ'-धातोः क्विबन्तस्य रूपमिदमुपनिषदिति । उपनिषदामध्ययनेन दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णमुमुक्षूणां संसारस्य बीजभूता विद्या नश्यति, ब्रह्म प्राप्तं भवति दुःखानि च क्षीणानि भवन्ति । ब्रह्मणः स्वरूपस्य तदवाप्त्युपायस्य जीवस्य जगतश्च किञ्चात्मादिविषयाणां सविस्तरं वर्णनपरत्वात् 'उपनिषद्' इत्येषा संज्ञा युक्तैव सार्थकैवेति ।

'सर्वोपनिषदां मध्ये सारमष्टोत्तरं शतम्' इत्येतन्मुक्तिकोपनिषद्वाक्येन ज्ञायते यद् उपनिषदष्टोत्तरशततोऽप्यधिका आसन् । प्राप्तासु अष्टोत्तरशतसंख्याकासूपनिषत्सु प्रायेण द्वादशोपनिषदः प्राचीनत्वाद् विशदतया च विषयस्य प्रतिपादकत्वाददतितरां प्रामाणिका मता भवन्ति । तत्र १० उपनिषदः ऋग्वेदसम्बद्धाः, १९ उपनिषदः शुक्लयजुर्वेदसम्बद्धाः, ३२ कृष्णयजुर्वेदसम्बद्धाः, १६ सामवेदसम्बद्धाः, ३१ अथर्ववेदसम्बद्धाः । वेदान्ताचार्या एतासूपनिषत्सु कतिचनोपनिषदः स्वमतानुसारिण्यया व्याख्यया भूषितवन्तः । तासु दशोपनिषदः प्रसिद्धाः ।

ऋग्वेदीयोपनिषत्सु ऐतरेय-कौषीतकी, सामपरकोपनिषत्सु छान्दोग्यकेनोपनिषदौ, कृष्णयजुर्विषयकासूपनिषत्सु तैत्तिरीय-महानारायण-कठ-श्वेताश्वतर-मैत्रायण्युपनिषदः, शुक्लयजुरधिकृत्य लिखितेशावास्योपनिषद् बृहदारण्यक-किञ्चाथर्वनिष्ठासु मुण्डक-माण्डूक्य-प्रश्नोपनिषदश्च नितरां प्रथिताः प्राचीनाः प्रमाणप्राप्ताः सन्ति । मुण्डिकोपनिषदि उपनिषदां संख्या निम्नरूपेण वर्णिताऽस्ति—

'ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरिः ।
ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश ॥'

एतासु दशोपनिषदः प्रसिद्धाः—ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तैत्तिरीय-ऐतरेय-छान्दोग्य-बृहदारण्यकोपनिषदः । श्वेताश्वतरोपनिषदेकादश्यपि प्रसिद्धा ।

कतिचनोपनिषदो गद्यात्मिकाः, कतिचन पद्यात्मिकाः कतिचन गद्यपद्योभयात्मिकाश्च । आसामुपनिषदां कालो भिन्न-भिन्नः, परं प्रसिद्धाः कतिचनोपनिषदो बुद्धकालात्प्राचीना एवेति संस्कृतसाहित्येतिहासलेखका वदन्ति ।

उपनिषदो भारयीयाध्यात्मविद्याया ज्वलन्ति रत्नानि महर्षयो यान्याध्यात्मिकतत्त्वानि ज्ञानदृशा साक्षादकुर्वन् तानि सर्वाणि तत्त्वान्यत्र वर्णितानि सन्ति ।

सप्तदशशतके दाराशिकोहनामा शाहजहाँ-नाम्नः सम्राजः पुत्रः ५० संख्याकाः उपनिषदः पारसीभाषायां ब्राह्मणपण्डितानां साहाय्येनानूदितवान् । शोपेन हावेर(Shopen Howers)-नामा प्रसिद्धो वैदेशिको दार्शनिक उपनिषदः स्वगुरुषु गणयतिस्म । सम्प्रत्यपि पाश्चात्येषूपनिषदां महान् प्रभावो विद्यते, प्रायः सर्वास्वेव सभ्यभाषास्वासामुपनिषदामनुवादो जातः ।

उपनिषदोऽतिसरलशैल्यां तत्त्वं ग्राहयन्ति, तेन तासां महत्त्वं लोकप्रियत्वं चानुदिनमवर्धत । आसां तत्त्वप्रकाशनशैली यथा कठोपनिषदि—

'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥'

भगवद्गीताप्युपनिषदेवेति बोध्यम् ।

पूर्वमेवोक्तं मया इमाः उपनिषदो नैकस्मिन् काले प्रणीता अजायन्त अपि तु काले काले ता रचिता अभूवन् । प्रधानोपनिषदो बुद्धात्प्रागेवावतेरुरिति । आसामुपनिषदां कालनिरूपणाय तथा पारस्परिकसम्बन्धनिर्धारणाय चार्वाचीनविद्वांसः अतीवोद्योगं कृतवन्तः । जर्मनविद्वान् ड्यूसनमहोदयस्तूपनिषदश्चतुर्षु स्तरेषु विभक्तं कृतवान् ।

(क) प्राचीनगद्योपनिषदः—यासां गद्यं ब्राह्मण-गद्यमिव प्राचीनं, लघुकायं सरलञ्चास्ति । यथा—(१) बृहदारण्यकोपनिषद्, (२) छान्दोग्योप-

3

निषद्, (३) तैत्तिरीयोपनिषद्, (४) ऐतरेयोपनिषद्, (५) कौषीतकि-उपनिषद् (६) केनोपनिषच्चेति ।

(ख) प्राचीनपद्योपनिषदः—यासां पद्यं प्राचीनं, सरलं तथा वैदिकपद्यमिवास्ति । यथा—(७) कठोपनिषद्, (८) ईशोपनिषद्, (९) श्वेताश्वतरोपनिषद् (१०) महानारायणोपनिषच्चेति ।

(ग) उत्तरकालिकगद्योपनिषदः—(११) प्रश्नोपनिषद्, (१२) मैत्रायणीयोपनिषद् (१३) माण्डूक्योपनिषच्चेति ।

(घ) आथर्वणोपनिषद्, यासामुपयोगः तान्त्रिकोपासनायां विशिष्टरूपेण स्वीकृतमस्ति—(१) सामान्योपनिषद्, (२) योगोपनिषद्, (३) सांख्य-वेदान्तोपनिषद्, (४) शैवोपनिषद्, (५) वैष्णवोनिषद् (६) शाक्तोपनिषच्चेति ।

अस्मिन् क्रमसाधने बहुदोषान् सम्भाव्य तांश्च दर्शयित्वा डॉ० बेलवेलकर-राणाडेमहोदयाभ्यामेकाऽभिनवा योजना प्रस्तुतेति । (द्रष्टव्यः—Belvelkar and Ranade—History of Indian Philosophy. Vol 2 p.p. 87-90) ग्रन्थेऽस्मिन्नुपनिषदां विभिन्नकालिकस्तराणां कल्पना इयती यथेप्सिता प्रमाणविरहिता चास्ति यदविश्वसनीया भवति । ईशावास्योपनिषदं द्वितीयस्तरे स्थापनं कदापि न्यायसङ्गतं न भवति । यतो ह्यस्मिन् यज्ञस्य महत्त्वं ब्राह्मणकालमिव स्वीकृतमस्ति (**'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः'**) तथा बृहदारण्यकेणोद्घोषिता कर्मसंन्यासभावनायाः घोषणा नास्त्येवेति (**'पुत्रैषणायाश्च लोकैषणायाश्च ह्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति'**—बृहदारण्य०) । अन्योपनिषदामिवारण्यकस्यांशो न भूत्वा ईशोपनिषद् माध्यन्दिनसंहिताया भागोऽस्ति तथा मुक्तिकोपनिषदः मान्यपरम्परानुसारेणेयं समस्तोपनिषदां गणनायां प्रथमस्तरीयेवेति । अतो बेलवेलकरमहोदयस्य कथनं कस्यापि तत्त्वजिज्ञासुजनस्य हृदये विश्वासं नोत्पादयति ।

श्रीचिन्तामणिविनायकवैद्योऽपि स्वग्रन्थे उपनिषदां प्राचीनतां प्रमाणयितुं साधनद्वयं समुपस्थापयति । विष्णोः शिवस्य च परदेवस्वरूपे वर्णनम् । प्रकृति-पुरुषस्य तथा सत्त्व-रजस्तमसां त्रिविधगुणानां साङ्ख्यसिद्धान्तस्य प्रतिपादनं युक्तितरोऽयं सिद्धान्तः प्रतिभाति । तिलकमहोदयानुसारेणोपनिषत्कालः १९०० वि० पूर्वं शतकं भवितव्यम् । अनेन प्रकारेण उपनिषत्-कालस्य समारम्भः २५०० वि० पूर्वं शतकं कथयितुं शक्यते ।

11.वेदाङ्गस्यार्थस्तथा तस्य महत्त्वं लिखत?

अङ्गशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्यः अर्थोऽस्ति—'उपकारकः'।—'**अङ्ग्यन्ते ज्ञायन्ते अमीभिरिति अङ्गानि।**' अर्थाद् येन कस्याऽपि वस्तुनः स्वरूपज्ञाने साहाय्यं मिलति तमङ्गमिति कथ्यते। वेदः स्वयमेवैकः दुरूहो विषयोऽस्ति। तदर्थज्ञाने, तस्य कर्मकाण्डस्य प्रतिपादने यान्युपयोगीनि शास्त्राणि सन्ति तान्येव वेदाङ्गानि भवन्ति। वेदस्य यथार्थज्ञानलाभाय षण्णां विषयाणां ज्ञानमपेक्षितं भवति। वेद-मन्त्राणामवितथोच्चारणमेव प्रथममावश्यकं वस्त्वस्ति। शब्दमयमन्त्राणां यथार्थोच्चारणाय प्रवर्त्तमानं वेदाङ्गं 'शिक्षा' इत्यभिधीयते। वेदस्य मुख्य-प्रयोजनं वैदिककर्मकाण्डस्य यज्ञयागस्य च यथार्थानुष्ठानमस्ति। अस्मिन्नर्थे प्रवृत्तमङ्गं 'कल्प' इति कथ्यते। कल्पस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थो भवति—'**कल्प्यते समर्थ्यते यागप्रयोगोऽत्र**' इति। वेदानां रक्षकत्वाद्, वेदार्थविबोधने सहायकत्वात् प्रकृतिप्रत्ययोपदेशपुरःसरपदस्वरूपप्रतिपादकत्वादर्थनिर्णयनकृत्सा-धनेष्वन्यतमसाधनत्वेन प्रयुक्तत्वाद् व्याकरणं नाम वेदाङ्गं नितान्तमेव महनीयं श्रेष्ठञ्च अङ्गमङ्गेषु स्मृतम्। निरुक्तस्यास्ति विषयः—वैदिकपदानां व्युत्पादनम्। निरुच्यते निश्शेषेणोपदिश्यते तत् तदर्थावबोधनाय पदजातं यत्र तन्निरुक्तमिति कथ्यते। वेदाः सन्ति छन्दोबद्धाः। अतस्तेषामुच्चारणनिमित्ताय छन्दोज्ञानं नितरामपेक्षितम्। वरुणस्य विषये शुनःशेपऋषेः प्रख्यातोऽयं मन्त्रोऽस्ति—

'निषाद धृतव्रतो वरुणः पस्त्यास्वा।
साम्राज्याय सुक्रतुः॥'

यज्ञभागा बहुविधाः सन्ति। केचन यज्ञा एवंविधा विधाने नीता ये संवत्सर-सम्बन्धिनः सन्ति। केचन क्रतुसम्बन्धिनो वर्त्तन्ते। केचन च तिथि-मास-पक्ष-नक्षत्रपरकाः सन्ति। तस्माज्ज्यौतिषं नाम वेदाङ्गमपि नैजं वैशिष्टयं निदधाति।

संक्षेपेण वैदिकमन्त्राणामुचितोच्चारणाय शिक्षायाः, कर्मकाण्डस्य यज्ञीया-नुष्ठानस्य च निमित्ताय कल्पस्य, शब्दानां रूपज्ञानाय व्याकरणस्य, अर्थज्ञानाय निर्वचनाय च निरुक्तस्य, वैदिकच्छन्दसां ज्ञानलाभाय छन्दसस्तथाऽनुष्ठानस्यो-चितकालनिर्णयार्थं ज्योतिषशास्त्रस्य च प्रयोजनमस्ति।

आधुनिकानामितिहासकाराणां कथनमिदं यत् षण्णामपि वेदाङ्गानां निर्माणं वैदिकयुगस्योत्तरार्द्धभागेऽभवत्। शिक्षा, व्याकरणम्, कल्पः, निरुक्तम्, छन्दः, ज्यौतिषञ्च इत्येतानि वेदाङ्गानां सन्ति नामानि। पाणिनीयशिक्षा प्राह—

'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चयः ।
ज्योतिषामयनं चैव वेदाङ्गानि षडेव तु ॥'

\+ + +

'छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
ज्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते ॥'

(पा० शि० ४१।४२)

पतञ्जलिनाऽप्युक्तम्—'**ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च**' (पस्पशाह्निके) ।

षण्णामप्येतेषां वेदाङ्गानामुल्लेखो गोपथब्राह्मणबौधायनधर्मसूत्र-गौतमधर्म-सूत्र-रामायणसमेषु प्राचीनग्रन्थेषूपलभ्यते । एतेन तेषां पुरातनतरत्वं सिद्धयति । बुद्धावतारात्प्राग्वर्त्तीकाल उत्तरवैदिककालत्वेन निर्धार्यते बुधैः । वेदानां भाषा भावश्च उभावपि दुरूहौ स्तस्तस्माद् वेदार्थावगमनाय वेदाङ्गानामपेक्षा भवति । वेदार्थबोधाय सहायकत्वात् तेषामुपकारकत्वं स्पष्टमेव ।

धन्यवादः

डॉ धर्मेन्द्रकुमारपाठकः
जयपुरपरिसरः